

УДК 902:728.81 (477.82) "500/..."

ОБОРОННІ УКРІПЛЕННЯ ЗИМНІВСЬКОГО РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ГОРОДИЩА

Тарас МИЛЯН

Науково-дослідний центр "Рятівна археологічна служба" Інституту археології
Національної академії наук України

Статтю присвячено аналізу облаштування оборонних укріплень Зимнівського городища, яке функціонувало у VI-VII ст. На основі співставлення результатів досліджень, які проводилися В. Ауліхом у 60-х роках XX ст., А. Броніцьким у 1997 р., Т. Милянцем у 2003 р. зроблені узагальнення щодо його заснування та конструктивних особливостей оборони укріплених поселень у ранньому середньовіччі. Підсумком цих робіт стало виявлення та вивчення решток оборонного валу та рову, укріплення периметра городища додатковим частоколом із оборонними спорудами у ньому. При цьому було зауважено той факт, що для укріплення городища вдало використано і природний фактор. У відповідності до стратиграфічних спостережень, а також рухомого археологічного матеріалу період функціонування визначено часом становлення ранніх слов'ян у межах річки Дністра та Горині, утворення Дулібського союзу племен.

Ключові слова: Зимнівське городище, оборонний вал, ранні слов'яни.

Не зважаючи на прискіпливу увагу як візантійських авторів та Нестора-літописця, так і багатьох сьогоденних дослідників, слов'яни залишаються одним із найзагадковіших народів ранньосередньовічної Європи. До сьогоденного часу залишається відкритим питанням про батьківщину слов'янства та утворення перших племінних об'єднань. Однією із складових цих проблем є питання виникнення та функціонування укріплених поселень – городищ. Такий стан речей пов'язаний із тим, що пам'ятки укріпленого типу притаманні суспільствам із розвинутими соціальними відносинами, присутністю у них керівного та військового прошарків, які вимагають відмінних умов проживання, а також створенні відповідних племінних угруповань. Відповідь на ці питання можуть надати як дослідження Зимнівського городища, так і детальний аналіз виявлених тут рухомих та нерухомих археологічних об'єктів.

Питанню дослідження ранньослов'янського городища в Зимному найбільше уваги приділив В. Ауліх – перший із дослідників, хто чітко виокремив на цій пам'ятці хронологічний горизонт VI-VII ст. Результати його багатолітніх досліджень були відображені у книзі "Зимнівське городище"¹. Проте після цієї

праці до проблеми Зимнівського городища зверталися вкрай рідко², на відміну, наприклад, від Пастирського городища³. Це зовсім не відповідає значимості та вазі цієї пам'ятки у галузі вивчення ранньослов'янської історії.

Варто зазначити, що городище у Зимному належить до ареалу однієї із

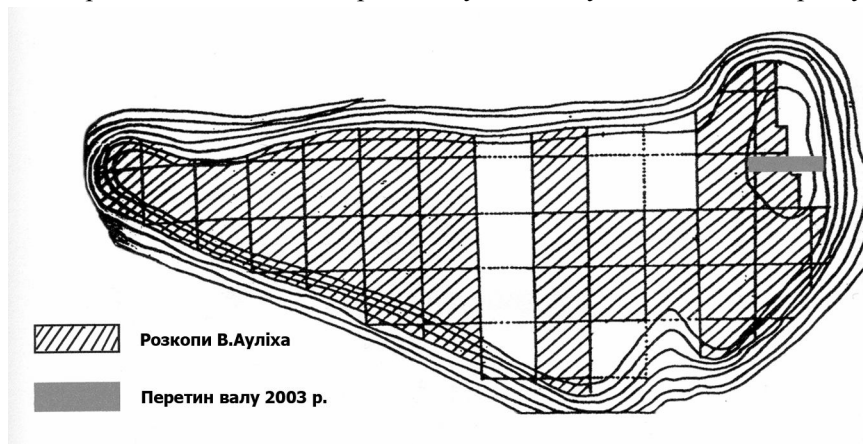

Рис. 1. Загальний план городища в с.Зимне Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. із зазначеними площами на яких здійснювалися дослідження.

Fig. 1. General plan of hill-fort in Zymne Volodymyr-Volhyns'k district, Volhynian region with signed researched areas.

найбільших слов'янських культур раннього середньовіччя, що поширилась на просторах від Дніпра і до Заале. Це празька культура, яка на території України існувала у межах локального варіанта Корчак.

У період раннього середньовіччя для нечисленних пам'яток такого типу характерне розташування на рівнинних місцях заплавної терас великих річок.

Феномен генезису городищ у час археологічних слов'янських культур не розкрито повністю до сьогоденного часу. Насиченість їх укріпленими пам'ятками є різною. В ареалі поширення тієї чи іншої культури можна налічувати від одного до кількох десятків пам'яток такого типу⁴.

Зимнівське городище – це перша виявлена слов'янська пам'ятка празько-корчацької культури укріпленого характеру. Розташоване воно на центральній частині вузького останця високого корінного берега р. Луги, притоки Західного Бугу. Останець домінує над заболоченою заплавою (рис. 1).

Центральна частина мисоподібного останця, на якій знаходяться рештки давнього городища, відділена глибоким перекопом від стрілки та від основи. У плані городище має форму неправильного трикутника довжиною 135 м,

найбільшою шириною у південно-східній частині 65 м, найменшою у північно-західній – 14 м⁵. Загальна площа укріпленої частини – приблизно 0,45 га.

Окрім природного фактору, задіяного під оборону, на городищі були створені й фортифікаційні споруди. Таким поєднанням обох чинників є перекопи, що відокремили центральну частину підвищення. При перекопі із північної сторони було підвищено цю частину городища, а із південного боку – насипано вал, що зберігся на висоту 1,5-1,9 м, при ширині основи до 10 м .

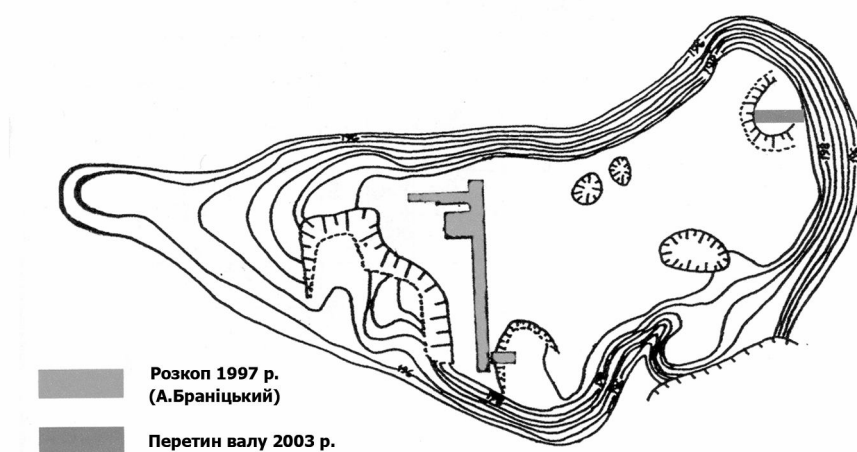

Рис. 2. Загальний план сучасного стану городища в с.Зимне із зазначенням останніх місць проведення досліджень.

Fig. 2. General plan of modern conditions of hill-fort in Zymne with marked latest researched area.

Дослідженнями В. Ауліха зафіксовано сліди двох будівельних горизонтів валів. Про це свідчить шар темно-коричневої землі у північній частині без слідів прямої термічної дії. Він розділяв два горизонти із обвугленими колодами, залишки яких розташовані перпендикулярно стрілки мису (рис. 3). Перший горизонт залягав на глибині 0,6-1,1 м, а другий (раніший) – 0,9-1,4 м і на 2 м ближче до краю плато. Знаходились вони на штучній підсипці потужністю 3,5-4 м⁶.

Згідно з інтерпретаціями В. Ауліха, дерев'яними укріпленнями городище було оточене із північної та південно-західної сторін, а з південно-східної – було поєднання дерев'яних і земляних. Лише із північно-східної сторони не

зафіксовано сліди фортифікації, що може пояснюватися досить крутим та високим схилом, який утруднював доступ.

Фортифікації Зимнівського городища в основному представлені дерев'яними стінами по краю плато, рештки яких зафіксовано у західній частині. Стіни склалися із горизонтальних колод, покладених одна на одну. При цьому варто зауважити, що рештки завалу цих стін сягають місцями 0,7-0,9 м, при ширині смуги по всій довжині близько 3 м. Ці вертикальні конструкції вкладалися між двома вертикальними стовпами-стояками або утримувалися у спеціально прорізаному гнізді грубішої балки. Крім цього, для зміцнення стін використовувались стовпці, які підтримували огорожу. Було використано також прийом взаємного перекривання секцій стінок, коли закінчення однієї заходило за іншу на 0,5-0,6 м⁷.

Для підсилення оборонних властивостей стін на відстані 3-5,5 м від них із північної, західної, південно-західної та східної сторін розміщувався частокіл із колод діаметром 0,18-0,20 м, нахилених у напільний бік на 65-75°⁸.

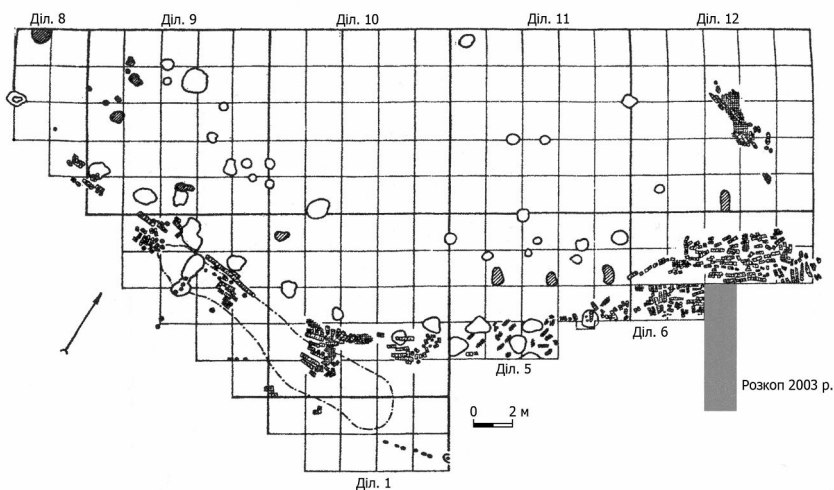

Рис. 3. План південної ділянки городища (за В.Ауліхом) із вказаними старими та новими розкриттями.

Fig. 3. Plan of southern part of hill-fort (by V. Aulikh) with marked old and new excavated areas.

Конструктивною новизною в фортифікаційному облаштуванні городища є рештки ймовірних веж, виявлених у південно-західній частині городища (рис. 4).

Вони збереглися у вигляді трьох скупчень вертикальних стовпців, розміщених у два ряди, діаметром 0,12-0,25 м. Вони були перпендикулярними до

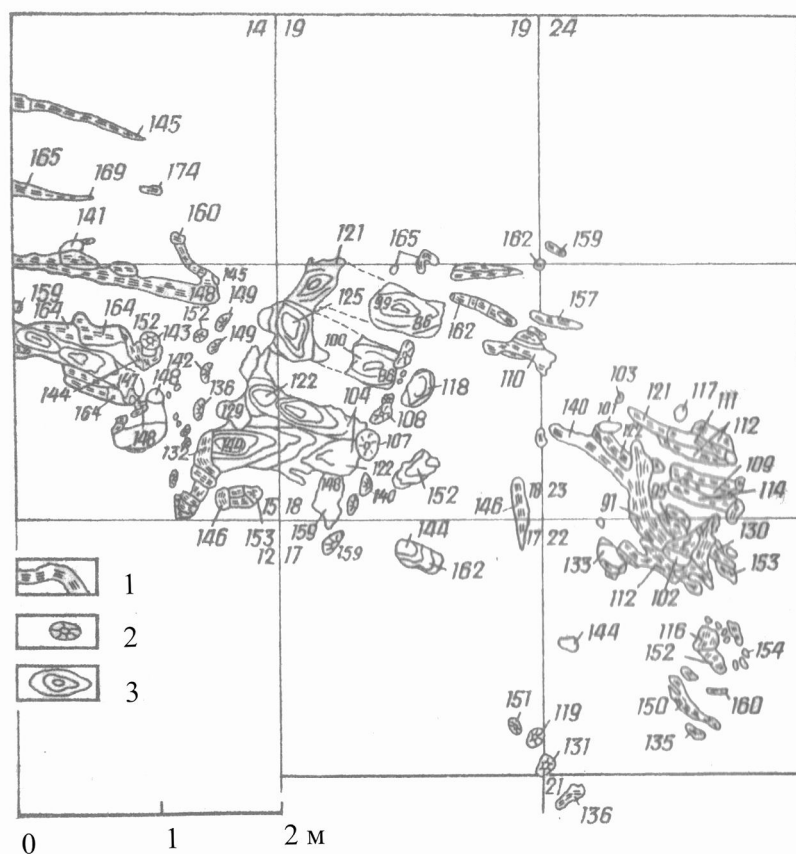

Рис. 4. План залишків “вежі” на ділянці 39: 1 – обвуглені колоди, 2 – вертикальні стовпці, 3 – дерев’яні плахи (за В.Ауліхом).

Fig. 4. Plan of remains of “tower” on area 39: 1 – burned logs of wood, 2 – vertical pillars, 3 – wood beam (by V. Aulikh).

країв підвищення та перетинали залишки огорожі. Відстань між рядами в середньому становила 1,3 м, а довжина решток – близько 2,5 м. Між ними був завал із плах, нижні з яких звернені у напільний бік, а верхні – перпендикулярні

до них⁹. На жаль, дослідженнями В. Ауліха не зафіксовано місця в'їзду на укріплену територію.

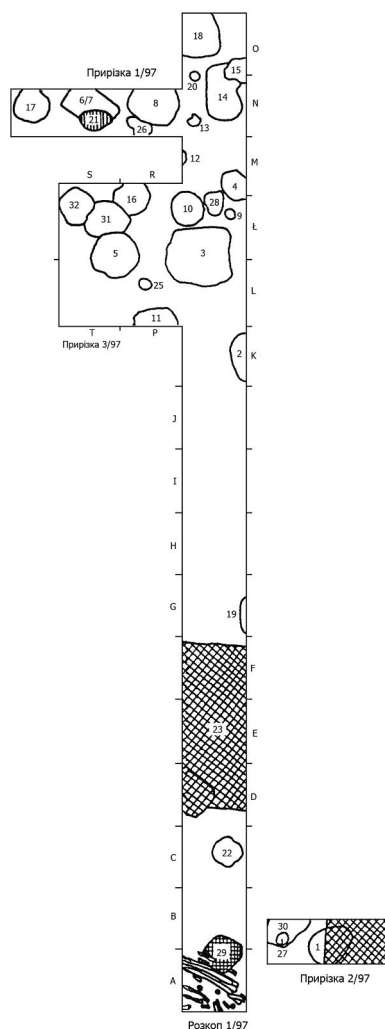

Рис. 5. Розкоп А. Броніцького 1997 р. із вказаними різночасовими об'єктами та рештками оборонних конструкцій.

Fig. 5. Excavation of A. Bronitski 1997 with marked objects of different times and remains of defensive constructions.

Таким чином, при спорудженні укріпленого поселення-городища у Зимному було задіяно і використано як природний фактор щодо обмеження доступу, так і штучно облаштований.

За спостереженнями В. Ауліха, на городищі виявлені і залишки наземної споруди стовпової конструкції із невстановленою будовою стін та даху, а також внутрішнього розпланування, яка розташовувалась вздовж оборонної стіни із південного боку. Також він висловив припущення, що проміжок між оборонним частоколом та прилеглою стіною споруди міг бути заповнений глиною¹⁰. Проте нами вже заперечувалась така конструктивна недоречність у побудові фортифікації і наголошувалось, що таке розташування споруди заважало б оборонцям¹¹.

Більш відповідною схемою забудови могла бути система, яка наближена до внутрішньої забудови середньовічного городища у Шелігах (Польща). Від неї збереглися поодинокі стовпові ямки, розташовані двома рядами. Сліди забудови зафіксовано у північно-східній та південно-західній частинах. З погляду на слабку збереженість слідів, на думку автора цих досліджень В. Шиманського, відтворити зовнішній вигляд будови важко. Але дослідник припустив, що це рештки житлових споруд-“казематів”, що були поєднані із частоколом і, таким чином, зовнішня стіна їх творила оборонну лінію¹².

Значним доповненням у дослідженні питання оборонних укріплень Зимнівського городища стали розкопки спільної українсько-польської експедиції проведеної у 1997 р. У ході цих робіт основним завданням було виявлення та дослідження неолітичного шару на городищі. Однак, під час вивчення пам'ятки дослідники натрапили і на рештки фортифікаційних споруд ранньосередньовічного часу.

Цей розкоп виявив у північно-західній частині городища, де не проводив роботи В. Ауліх, рештки оборонної стіни (рис. 2; 5). Це були залишки дерев'яних колод, які лежали вздовж краю плато. Належність їх до ранньосередньовічного періоду чітко засвідчувалася стратиграфічними даними, оскільки ці рештки знаходились поверх ранішого об'єкту (рис. 6). Поруч із колодами зафіксовано сліди стовпових ямок, які б могли бути кріпленням для секції оборонної стіни¹³.

Досить цікавою знахідкою є віднайдення поруч із цією конструкцією залізної миски, на якій лежала кабаняча щелепа. На думку дослідників, з якою ми погоджуємося, ця знахідка відноситься до ранньосередньовічного часу. На сьогоднішній час важко із певністю сказати про призначення цієї знахідки. Це могло бути і жертвоприношення, можливо, якимось пов'язане із оборонними укріпленнями, оскільки тарілка знаходиться практично на самих дерев'яних рештках. Стосовно таких тарілок, то існують певні аналогії, проте вони походять із ареалу західного слов'янства. Відомий дослідник М. Парчевський у своїй праці

наводить аналогічні знахідки, зокрема із пам'ятки Жуковіце IX, та визначає їх час поширення починаючи з VII ст.¹⁴

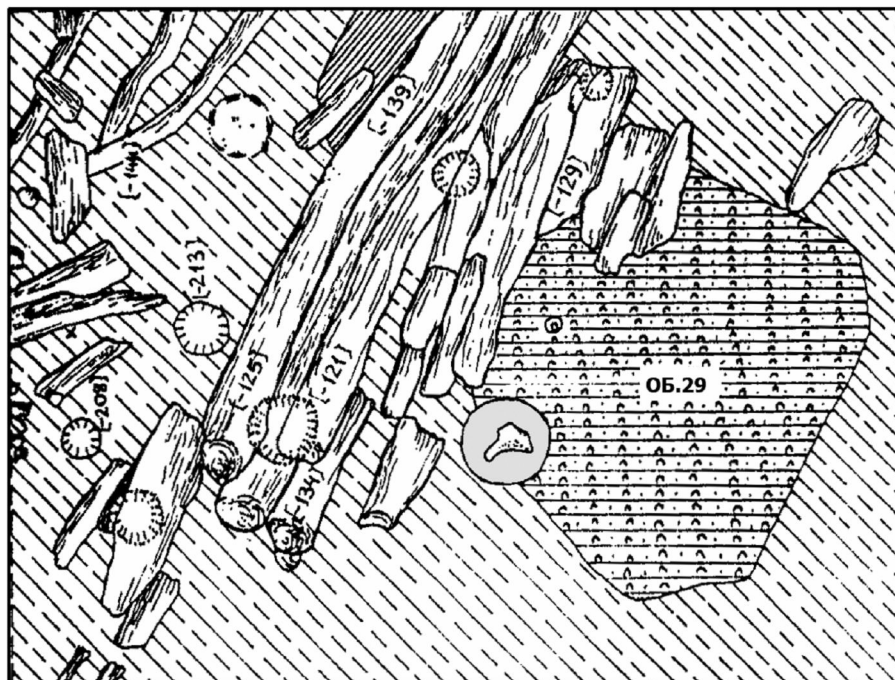

Рис. 6. План виявлених решток оборонної стіни (за А. Броніцьким).

Fig. 6. Plan of discovered remains of defensive wall (by A. Bronitski).

Знахідка із Зимного має діаметр 26 см, а товщину дна 5 мм. Дно плоске і одразу переходить у стінки, які є потовщеними та заокругленими при завершенні. На сьогоднішній час ця знахідка зберігається у Волинському краєзнавчому музеї і потребує негайної реставрації, оскільки стан її вкрай незадовільний (складається із 10 фрагментів)¹⁵. Таким чином ця знахідка тісно пов'язана із кінцевою стадією існування городища у Зимному – VII ст., що впливає із визначення М. Парчевського, яке додатково вказує на дату функціонування та загибелі укріплень.

Наступні дослідження були проведені автором цієї статті у 2003 р. з метою з'ясування конструктивних особливостей решток оборонного валу із південно-східної сторони, оскільки В. Ауліхом не залишено чітких графічних фіксацій його. З цією метою і було здійснено його перетин у частині, яка збереглася.

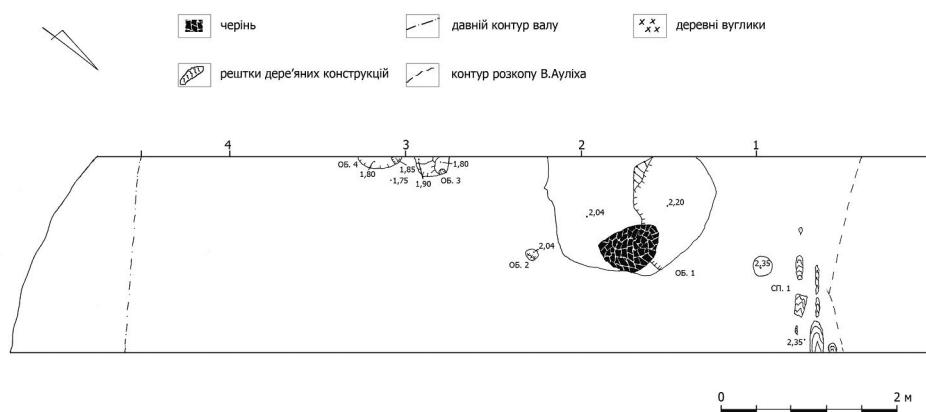

Рис. 7. План розкопу (перетину валу) здійсненого у 2003 р.

Fig. 7. Plan of area (cross-section of rampart), excavated in 2003.

При зачистці поверхні, розкритої перерізом, вдалося з'ясувати, що вал мав обриси, наближені до давнього контуру останця. На сьогоднішній час його береги набрали заокруглених, прямих форм. Відбулося вирівнювання первісного рельєфу. Перетином же встановлено, що початково вал проходив під кутом, сучасний азимут його складає 70° і, таким чином, відповідав первісним контурам давнього городища¹⁶ (рис. 7).

Згідно досліджень автора статті, чітко відстежується два будівельні горизонти на збережених рештках валу в південно-західній частині городища. Один представлений поєднанням темно-сірих суглинків із вкрапленнями чорної землі та світло-коричневої глини, а другий – у вигляді світло-коричневих суглинків із вмістом чорної землі. Їх підстеляв шар жовто-коричневої глини, яка, ймовірно, походила із основи останця, відокремленого перекопом від основи мису. Вал піддавався неодноразовим перебудовам у межах кожного будівельного періоду. Зафіксовано сліди вертикальних дерев'яних стовпців, що, ймовірно, були рештками частоколу. Розміри решток стовпця становили у висоту 0,60 м і діаметр 0,10 м. Було виявлено також рештки дерев'яного внутрішнього укріплення основи валу, схожого до середньовічних кам'яних крелід. Слід також зазначити, що рештки дерев'яних конструкцій збереглися не дуже добре (рис. 8; 9).

Окрім горизонту стерильної глини, тут виявлено і сліди перепаленої глини в одній із частин, що могли бути рештками обмазки. На жаль, відсутність достатньої кількості стратиграфічної документації із досліджень В. Ауліха не дозволяє із достовірністю детальніше стверджувати про виявлені конструкції. Заслуговує уваги той факт, що рештки верхнього горизонту зустрічаються по всій протяжності валу та розміщені до нього перпендикулярно, а нижнього - виявлені лише на одній ділянці і розміщені паралельно. Містились вони у перепаленій землі, на відміну від верхнього, який супроводжує в деяких місцях глина, що є підтвердженням різночасовості насипів (рис. 8; 9).

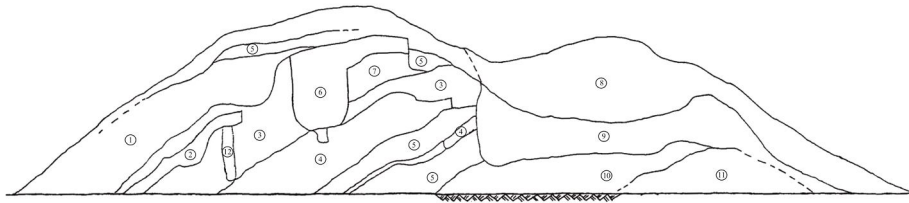

Рис. 8. Переріз південно-західної стінки оборонного валу: 1 – темно-коричневий суглинок із значним вмістом органічних решток, 2 – чорна земля із незначним вмістом дрібної кераміки та шматків обмазки, 3 – світло-жовтий суглинок із вмістом чорної землі, 4 – жовта глина, 5 – коричнево-сірий суглинок із вмістом землі, 6 – рештки старого шурфу, 7 – темно-коричневий суглинок із вмістом чорної землі, 8 – чорна земля, 9 – коричневий суглинок, 10 – коричнево-жовтий суглинок, 11 – темно-коричневі суглинки із включенням жовтих суглинків, 12 – рештки дерев'яного кілка.
Fig. 8. Cross-section of south-western wall of defensive rampart: 1 – dark-brown clayish soil with great infill of organic remains, 2 – black ground with small infill of fragments of ceramic and pieces of daubing, 3 – light-yellow clayish soil with admixture of black ground, 4 – yellow clay, 5 – brownish-grey clayish soil with admixture of ground, 6 – remains of old zondage, 7 – dark-brown clayish soil with admixture of black ground, 8 – black soil, 9 – brown clayish soil, 10 – brownish-yellow clayish soil, 11 – dark-brown clayish soil with admixture of yellow clayish soil, 12 – remains of wood peg.

Підсумком цих досліджень стало доведення факту існування оборонного валу на ранньосередньовічному городищі, що часами ставилося під сумнів. Черговим дослідженням стало детальне вивчення стратиграфічних зрізів, отриманих під час перетину. На основі них стверджено, що вал побудований та реконструювався, маючи під собою значно раніший горизонт енеолітичного часу. Підтвердженням цього стало виявлення решток об'єкту із вогнищем у

заповненні якого було зафіксовано відповідний керамічний матеріал (рис. 7; 10, 6-8).

Факт присутності пам'ятки такого типу в басейні Західного Бугу є надзвичайним явищем, що дає нам ключ для розуміння тогочасних суспільних процесів. Проте, щоб здійснити їх відтворення, варто звернутися спочатку до явища "городище".

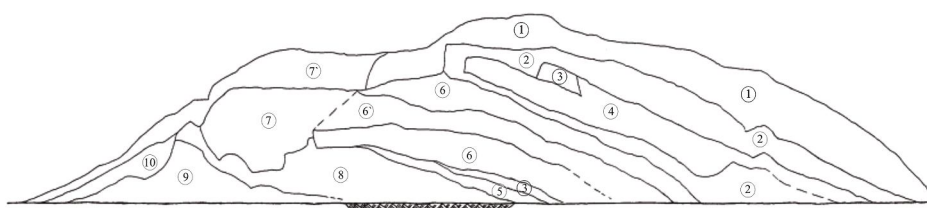

Рис. 9. Переріз північно-східної стінки оборонного валу: 1 – темно-коричневий суглинок із значним вмістом органічних решток, 2 – темно-сірий суглинок із включенням чорної землі, 3 – світло-коричнева глина, 4 – світло-коричнева глина із включенням чорної землі, 5 – чорна земля із включенням сітло-жовтої глини, 6, 6' – світло-коричневий суглинок із меншим/більшим вкrapленням чорної землі, 7 – старі вкопи, 8 – жовто-коричневі суглинки із включенням чорної землі, 9 – чорна земля із вмістом решток деревини (внутрішня обшивка валу), 10 – коричнево-жовтий суглинок.

Fig. 9. Cross-section of north-eastern wall of defensive rampart: 1 – dark-brown clayish soil with great infill of organic remains, 2 – dark-grey clayish soil with admixture of black ground, 3 – light-brown clay, 4 – light-brown clay with admixture of black ground, 5 – black ground with admixture of light-yellow clay, 6, 6' – light-brown clayish soil with admixture of black ground, 7 – old excavated area, 8 – yellowish-brown clayish soil with admixture of black soil, 9 – black ground with admixture of remains of wood (inner part of rampart), 10 – brownish-yellow clayish soil.

Городище, як об'єкт вищого порядку у структурі заселення, має перебувати у безпосередньому зв'язку із навколишньою територією та об'єктами нижчого порядку, розташованими на ній – поселеннями, могильниками. На їхньому тлі городище виконує певні об'єднувачі та соціальні функції. Таку модель заселення в останні десятиліття зафіксовано в околицях Зимнівського городища. Ранньослов'янські поселення виявлені дослідженнями відомих археологів В. Шкоропода та І. Гавригукіна.

Функціональні властивості городища, зокрема, відображає облаштування внутрішнього простору укріпленого майданчика. Виділення Б. Тимошуком як першочергового критерію системи і конструкції укріплень¹⁷, на нашу думку, не є визначальним, оскільки використання та вдосконалення фортифікації відбувається із ходом часу, із набуттям нових знань та досвіду.

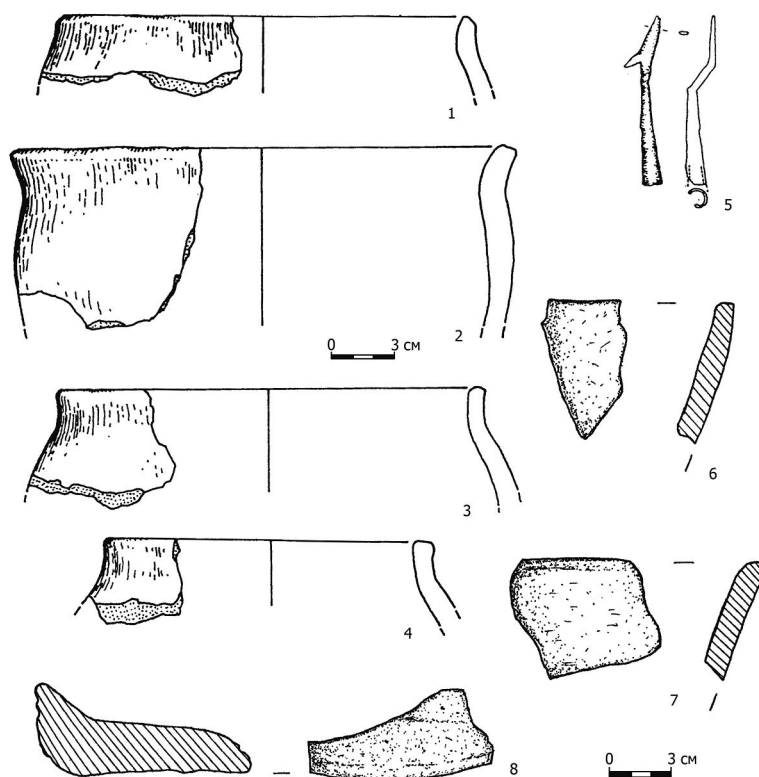

Рис. 10. Археологічний матеріал, виявлений під час досліджень решток оборонних споруд: 1-5 – розкопками 1997 р. А.Браніцького, 6-8 – розкопками 2003 р. Т. Миляна.

Fig. 10. Archaeological material, found during investigations of remains of defensive constructions: 1-5 – by excavations of A. Branitski in 1997, 6-8 – by excavations of T. Mylian in 2003.

Городищам-“сховищам” притаманна відсутність стаціонарної забудови на площі укріпленого майданчика, що носила б сліди господарської чи житлової діяльності. Згідно із Б. Тимощуком, окрім функції переховування населення в разі військової загрози, такі городища виконували і функцію збереження продовольчих запасів.

Стосовно раннього середньовіччя, то це визначення є дещо суперечливим, і не підкріплюється результатами досліджень. Так, укріплення майданчика Зимнівського городища, як вказувалось вище, складала горизонтальні колоди, закріплені вертикальними стояками. Одна із сторін укріплень містить вежі, що посилювали оборонні можливості городища. Крім того, як на Зимному, так і на інших ранньосередньовічних городищах, були насипані вали із найменш захищених сторін. Таким чином, укріплення городищ є складнішими, ніж вказував Б. Тимошук.

Відповідно із цим, Зимнівське городище варто віднести до обцинних центрів, які у подальшому, згідно із теорією Б. Тимощука, перетворювалися на князівські фортеці або міста¹⁸.

Слід вважати сумнівними припущення стосовно того, що Зимне – це городище-сховище¹⁹. У ранньосередньовічний час VI-VII ст., на нашу думку, слід відмовитися від поділу городищ за соціальними функціями. Городища цієї епохи являють собою обцинні центри, оскільки вони домінують над прилеглими поселеннями. Наявність чи відсутність забудови внутрішнього простору є лише свідченням виокремлення керівного прошарку у певній територіальній обцині.

Стосовно ж часу виникнення та початку функціонування Зимнівського городища, то варто притримуватися як нижньої межі середини VI ст., а загибель – наприкінці VII ст. Окрім того, ймовірно, цю пам'ятку варто визначати як один із центрів Дулібського племінного союзу, який існував на цих землях у ранньому середньовіччі²⁰.

¹ Ауліх В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI-VII ст. н. е. в Західній Волині. Київ, 1972. 124 с.

² Ауліх В. К вопросу о раннеславянских городищах Северной Вольни и Полесья // *Slavia Antiqua*. 1984-1987. Т. XXX. S. 87-91; Тимошук Б. Социальная сущность городища Зимно // *Раннеславянский мир. Материалы и исследования*. Москва, 1990. С. 151-157.

³ Приходнюк О. Технологія виробництва та витоки ювелірного стилю металевих прикрас Пастирського городища // *Археологія*. 1994. № 3. С. 61-77; Приходнюк О. Основні підсумки та завдання вивчення Пастирського городища // *Археологія*. 1998. № 3. С. 4-24.

⁴ Старостин П. Памятники именьковской культуры // *САИ*. Москва, 1967. Вып. Д 1-32. 116 с.

⁵ Ауліх В. Зимнівське городище ... С. 4-5.

⁶ Там само. С. 15-16.

⁷ Там само. С. 10-11.

⁸ Там само. С. 19.

⁹ Там само. С. 12-13.

¹⁰ Там само. С. 28.

¹¹ *Милян Т.* Пам'ятки укріпленого типу у ранньослов'янський час // Карпатіка. Давня історія Карпато-Дунайського ареалу та суміжних регіонів. Ужгород, 2004. № 31. С. 249.

¹² *Szymański W.* Szeligi pod Płockiem na początku wczesnego średniowiecza. Zespół osadniczy z VI-VII w. Wrocław-Warszawa-Krakow, 1962. S. 32-42, 60-67.

¹³ *Броніцький А., Закощельна А., Охріменко Г.* Зимне, Володимир-Волинський район – височинне неолітичне поселення (звіт з верифікаційно-сондажних досліджень у 1997 р.) // Науковий архів Волинського краєзнавчого музею. ВКМ КДФ 17426 / КВ 75507. С. 4. Рис. 3. Табл. 15.

¹⁴ *Parczewski M.* Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych. Krakow, 1988. S. 93-94.

¹⁵ Залізна тарілка має польовий інвентарний № 344 і зберігається у музеї під шифром ТВ-5420.

¹⁶ *Милян Т., Войцешук Н.* Археологічні дослідження Зимнівського городища в 2003 році // Археологічні дослідження в Україні 2002-2003 рр. Київ, 2004. Вип. 6. С. 219.

¹⁷ *Тимошук Б.* Соціальна сутність городища Зимно. С. 152.

¹⁸ *Тимошук Б.* Східні слов'яни VII-X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. Чернівці, 1999. С. 70.

¹⁹ *Тимошук Б.* Соціальна сутність городища Зимно. С. 154.

²⁰ *Толочко П.* Історична топографія стародавнього Києва. Київ, 1972. С. 30.

THE STRENGTHENING OF DEFENSIVES OF EARLY MEDIEVAL FORTRESS IN ZYMNE

Taras MYLYAN

Research Centre “Archaeological Service for The Protection of Monuments” Institute of
Archaeology National Academy of Sciences of Ukraine

The article is devoted of strengthening of defensives of fortress in Zymne of gorodischa which functioned in VI-VII century. On the basis of comparison of results of researches which was conducted V. Aulikh in 60th of XX century, A. Branicki in 1997, T. Mylyan in 2003 generalization is carried out in relation to an origin and structural features of defensive of the fixed settlements in early medieval. Balance of these works was become by an exposure and study of tailings of defensive billow and ditch, strengthening of perimeter of fortress additional paling with buildings of defensives in him. It was thus noticed circumstance that for strengthening of fortress a natural factor is successfully used. In accordance with stratigraphical view, and also mobile archaeological material the period of functioning's certain sometimes becoming of early Slavs in a country between of Dnister and Goryn, formation of Dulib of union of tribes.

Key words: Zymne fortress, defensive billow, early Slavs.

Стаття надійшла до редколегії 10.04.2006
Прийнята до друку 18.04.2006